

ARTIKEL

Naar een reflexieve strafrechtspleging

Jelle Kort

Het alarmerende begrip 'ondermijning' tekent de al langer bestaande onrust rond onveiligheid in Nederland. Deze populaire krachtterm is geladen met urgentie en is als vanzelfsprekend gekoppeld aan meer politiecapaciteit en intensivering van de bestuurlijke en strafrechtelijke aanpak van georganiseerde misdaad. Om de gevoelige balans tussen instrumentaliteit en rechtsbescherming in het strafrechtelijk systeem te helpen bewaken wordt in dit artikel gepleit voor meer systematische aandacht voor dilemma's in politiewerk en strafrechtspleging en breder in het veiligheidscomplex.

1 Inleiding

In de reacties op de afschuwelijke moord op Peter R. de Vries in de zomer van 2021 werd opnieuw gepleit voor herstel van de rechtsstaat. De alarmerende gedachte dat georganiseerde (drugs)criminaliteit bezig is de rechtsstaat te 'ondermijnen' staat al langere tijd centraal in de discussie. Zo ook in het rapport *Een Pact voor de Rechtsstaat* (Noordanus, 2020). Peter Noordanus wijst er, als voorzitter van het Strategisch Beraad Ondermijning, op dat criminele netwerken, grotendeels gevoed door drugshandel, in Nederland een sterke positie hebben verworven en internationaal een prominente rol vervullen, waarbij Nederland onder meer als bronland van synthetische drugs en als belangrijke doorvoerhaven geldt voor allerlei soorten drugs. De auteurs pleiten voor grootschalige revisie van de strafrechtelijke instituties, voor gerichte bestrijding van criminele netwerken en voor hogere straffen bij drugsdelicten: 'Wij pleiten niet voor een draconisch straffklimaat, maar wel om ons rekenschap te geven van de effecten van een relatief mild straffklimaat voor drugs-misdrijven in verhouding tot andere EU-landen.' (Noordanus, 2020: 44)

Hoe terecht dit pleidooi ook mag zijn gezien de omvang van de criminaliteit waarop wordt gewezen en vooral de beperkte slagkracht van het strafrechtelijk systeem, de druk daarop om feitelijk bij te dragen aan een afname van criminaliteit wordt er wederom door verhoogd. Dit is op zich ook een zorgelijk gegeven, mede doordat de crisissfeer rond het strafrecht al langer heerst en maatschappelijke en politieke aanspraken op zijn instrumentele waarde evenmin van de laatste tijd zijn (De Roos, 2000). Aan het begin van deze eeuw werd de politieke agenda beheerst door terroristisch gevaar, waar het debat over criminaliteitsbeleid momenteel vooral in het teken staat van de aanpak van georganiseerde 'ondermijnende' (drugs)criminaliteit. De vraag is of politiek en wetgever de juiste balans blijven vinden in het spanningsveld tussen instrumentaliteit en rechtsbescherming en tussen verschillende strafdoelen, onder druk van steeds weer nieuwe criminaliteitsproblemen en maat-

schappelijke onrust rond het strafrecht. Karl Poppers' pleidooi (1974) vermijdbaar kwaad te bestrijden maar toch ook steeds de ogen open te houden voor de ongewilde gevolgen van ons ingrijpen, wint daarbij aan actualiteitswaarde, telkens wanneer wordt geclaimd dat overheidsoptreden een veiligheids crisis simpelweg moet oplossen.

De langdurige onrust rond het strafrecht roept de vraag op of de wetgever voldoende belang zal blijven hechten aan rechtsbescherming. Ook is de vraag hoe de modernisering van het Wetboek van Strafvordering in dit verband zal uitpakken. Tegelijkertijd is de vraag hoe functionarissen in het strafrechtelijk systeem, onder invloed van maatschappij en politiek, met dilemma's in het werk en met de druk van buitenaf kunnen omgaan. Hoe kunnen professionals in het strafrechtelijk systeem, en wellicht breder in het veiligheidscomplex, de balans tussen instrumenta- liteit en rechtsbescherming helpen bewaken? Deze vraag staat in dit artikel centraal, waarbij vooral zal worden ingegaan op de wijze waarop professionals hun perspectief kunnen verrijken.

Dit artikel is deels gebaseerd op een in 2020 gepubliceerd proefschriftonderzoek naar opvattingen van politiemensen, officieren en rechters over het strafrecht (Kort, 2020). Voor een deel is het proefschrift gebaseerd op eerder uitgevoerd onderzoek (Kort, Fedorova & Terpstra, 2014). De gegevens voor dit onderzoek werden verzameld in vier regionale eenheden van de Nationale Politie (twee Randstedelijk en twee niet-Randstedelijk). In het eerste deel van het onderzoek zijn 28 open interviews gehouden met voornamelijk uitvoerende politiemensen. Niet alleen is gevraagd naar hun opvattingen over het functioneren van het strafrecht, maar ook is aan hen (voorafgaand aan de interviews) gevraagd of zij concrete voorbeelden konden geven van zaken waarbij zij zelf betrokken waren geweest en waar naar hun oordeel de strafrechtelijke reactie niet voldeed aan hun verwachtingen. Vervolgens werd een enquête uitgezet onder 1600 politiemensen, die volledig is ingevuld door 558 politiemensen (respons 35%). Onder de bereikte steekproef bevonden zich politiemensen in overwegend uitvoerende functies, werkzaam binnen de noodhulp, het wijkwerk en de opsporing. Met dit breedteonderzoek kon worden achterhaald hoe vaak de uit de interviews opgetekende opvattingen voorkomen. Het onderzoek richtte zich op opvattingen, maar deze konden niet worden gerelateerd aan concrete strafzaken of observaties van werksituaties. Maar door opvattingen en achtergronden daarvan in de gehele keten te onderzoeken, zou de mogelijkheid ontstaan een vergelijking te maken. Politiemensen steunen in hun werk op hun rechtvaardigheidsgevoel zo was gebleken, en zijn vooral bezig met het op praktische wijze herstellen van dingen die zij soms zelf verkeerd hebben zien gaan. Met deze praktische invalshoek kijken ze ook naar de strafrechtspleging, waarover zij vaak ontevreden zijn. Maar hoe zit dat met officieren van justitie en rechters? Bekijken zij het strafrecht inderdaad op een minder instrumentele en meer rechtstata- lijke manier? In 2015 en 2016 zijn na elkaar vijftig diepte-interviews gehouden met officieren van justitie (in twee arrondissementsparketten) en met strafrechters (in twee rechtbanken). Hen is gevraagd te reageren op de standpunten en verhalen van politiemensen en om hun eigen visie te geven op de strafrechtspleging, op ontwikkelingen daarbinnen en op spanningen tussen verschillende waarden in het strafrecht, zoals die tussen instrumenta- liteit en rechtsbescherming en tussen

verschillende strafdoelen. Te interviewen magistraten zijn via een sneeuwbalmethode benaderd. Er is binnen de geselecteerde (Randstedelijke en niet-Randstedelijke) OM-parketten en rechtbanken begonnen een beperkt aantal officieren en rechters te interviewen; zij droegen namen aan van collega's voor de daaropvolgende interviews, vooral van collega's die er vermoedelijk wat anders over zouden denken.

In het proefschrift werd geconcludeerd dat van grote ontevredenheid met de strafrechtspleging zoals die onder politiemensen blijkt te leven, onder officieren van justitie en rechters veel minder sprake is. Een belangrijke uitkomst van dit onderzoek is echter ook dat onder officieren van justitie en rechters soms opvattingen voorkomen die (deels) overeenkomen met die van politiemensen. Deze opvattingen lijken bovendien op enige afstand te staan van juridische kaders en van te verwachten kritische reflectie bij de beoordeling van strafrechtelijk bewijs (Kort, 2020). Op deze belangrijke resultaten – onvrede onder politiemensen en belangrijke verschillen van opvatting onder magistraten – spitst dit artikel zich toe. Deze uitkomsten, die hieronder nader toegelicht zullen worden, verdienen opvolging. In een tijd waarin beleidsmakers, mogelijk vanuit een zekere maakbaarheidsgedachte (vgl. Van Putten, 2020), meer lijken te focussen op een veiliger samenleving dan op rechtstatelijk en 'gematigd strafrecht' (Otte, 2021) is ook van binnenuit aandacht nodig voor de vraag welke verwachtingen we mogen hebben van de strafrechtspleging. Voor het eerst wordt in dit artikel het begrip *reflexiviteit* gebruikt, met als doel conceptueel uitgewerkte en tegelijkertijd concrete aanknopingspunten aan te reiken voor een goede opvolging van de onderzoeksresultaten.

Het meer gangbare *reflectie* gaat uit van de objectivistische gedachte dat er een vaststaande werkelijkheid is waarover we kunnen nadenken en waaruit we ons kunnen losmaken. Bij reflexiviteit draait het volgens Pollner juist om '*unsettling the basic assumptions, discourse and practices used in describing reality*' (geciteerd in: Cunliffe & Jun, 2005: 227). Een dergelijke exercitie biedt professionals de mogelijkheid om te werken aan kritisch vermogen, responsiviteit en ethisch handelen, door bestaande werk- en denkwijzen tegen het licht te houden en vragen te stellen bij ervaringen uit de praktijk (Cunliffe & Jun, 2005). Waarom dit van belang is en waar het bij reflexieve praktijken in de strafrechtspleging concreet om zou kunnen gaan, wordt hierna besproken.

Het artikel kent de volgende opbouw. Allereerst wordt het spanningsveld tussen instrumentaliteit en rechtsbescherming uitgewerkt aan de hand van het klassieke werk van Herbert L. Packer (par. 2). Aansluitend worden de onderzochte opvattingen kort gepresenteerd (par. 3). Vervolgens wordt ingegaan op de vraag hoe omgegaan zou kunnen worden met de ontevredenheid en gevoelens van onmacht die in alle drie de onderzochte professionele groepen naar voren zijn gekomen, en met verschillen van opvatting tussen, maar ook binnen deze groepen. Daarbij wordt in dit artikel gepleit voor nadere beschouwing van de dilemma's bij de toepassing van strafrecht, door politie en justitie, in samenspraak en soms in confrontatie met de 'buitenwereld', door het ontwikkelen van reflexieve praktijken (par. 4).

2 *Due process en crime control*

In het uitgevoerde onderzoek is het door Packer (1964) gepostuleerde spanningsveld tussen *due process* en *crime control* gebruikt om opvattingen van politiemensen, officieren van justitie en rechters over het strafrechtstelsel te analyseren: een nog altijd veelgebruikt theoretisch model van het strafrechtstelsel. Packer ging ervan uit dat het streven vooral criminaliteit tegen te gaan, dus het strafrecht instrumenteel in te zetten, én het streven de individuele verdachte met het strafproces bescherming te bieden, bij de wetgever, in de strafrechtspraktijk en ook bij het politiewerk op straat voortdurend om voorrang strijden.

In het *crime control*-model wordt optimale misdaadbestrijding gerealiseerd. Om te voorkomen dat criminelen vrij blijven rondlopen, moeten veel verdachten worden gearresteerd, vervolgd en zo spoedig mogelijk worden veroordeeld (Packer, 1968). De principiële keuze die het *crime control*-model maakt, is dat de bescherming van burgers door criminaliteit zo effectief mogelijk tegen te gaan uiteindelijk ten koste mag gaan van de bescherming van individuele verdachten. In het *due process*-model is de eerlijke behandeling van verdachten het belangrijkste doel waarop de strafrechtpleging is gericht, hetgeen hier juist nadelig mag uitpakken voor de efficiëntie van het strafproces en daarmee van effectieve misdaadbestrijding. Het *due process*-model geeft altijd voorrang aan wettelijk voorziene procedures die de vrijheden van burgers beschermen tegen de overheid, en stelt minder belang in het effectief opsporen en straffen van criminelen. Het stelt bovendien de feilbaarheid van de strafrechtelijke instituties centraal, waaruit de noodzaak volgt van controle, waarborgen en reviewprocedures.

Het *due process*-model eist een formele, gerechtelijke procedure van waarheidsvinding, waarbij het verzamelde feitenmateriaal in een openbare rechtszitting volledig wordt behandeld en pas wordt getoetst nadat de verdachte alle gelegenheid heeft gehad om zich hiertegenover te verdedigen. Hoewel deze eis specifiek lijkt aan te sluiten bij het Amerikaanse accusatoire (*adversary*) rechtssysteem, is het model ook van toepassing in het Nederlandse overwegend inquisitoire stelsel: er zou volgens dit model in ieder geval tijd genomen moeten worden voor nader onderzoek zolang de verdachte beweert dat er sprake is van feitelijke onjuistheden. Daarbij kent Packer aan de rechter een onderscheiden rol toe. Een definitieve beslissing is niet mogelijk in het *due process*-model zolang mogelijke onjuistheden waarop de verdachte wijst door de rechter nog niet zijn onderzocht (of eventueel, in een inquisitoir rechtssysteem als het onze in zijn opdracht zijn onderzocht).

3 Politiemensen, officieren en rechters over het strafrecht

In deze paragraaf worden achtereenvolgens de onder politiemensen, officieren van justitie en rechters aangetroffen opvattingen over het functioneren van het strafrecht besproken, en tot slot wordt kort stilgestaan bij de waarde van Packers modellen om deze opvattingen te begrijpen.

3.1 Opvattingen van politiemensen

De centrale vraag in het uitgevoerde onderzoek was hoe politiemensen, officieren van justitie en rechters denken over het functioneren van het strafrecht. Inzichtelijk is gemaakt hoe deze opvattingen zich verhouden tot de relaties tussen *due process* en *crime control* en tot verschillende strafdoelen.¹ De volgende samengevatte bevindingen zijn gebaseerd op interviews en een uitgevoerde internetenquête.² Hierin toont het spanningsveld tussen *due process* en *crime control* uit de vorige paragraaf zich volop. Strafrecht biedt regelmatig niet de door politiemensen als rechtvaardig beschouwde uitkomsten. Hun onvrede richt zich vooral op drie klassieke strafrechtelijke thema's: de toepassing van voorlopige hechtenis, de eisen die worden gesteld aan strafrechtelijk bewijs en de hoogte van de opgelegde straffen. Bijna de helft (49,8%) van de Nederlandse politiemensen zegt niet veel of helemaal geen vertrouwen meer te hebben in het Nederlandse strafrechtstelsel. Een iets minder groot deel (40%) van hen zegt niet veel of zelfs helemaal geen vertrouwen te hebben in de rechters in Nederland. Het vertrouwen in het Openbaar Ministerie ligt aanmerkelijk hoger, bijna twee derde (65%) van de politiemensen heeft (veel) vertrouwen in het Openbaar Ministerie. Politiemensen voelen zich nogal eens gefrustreerd als de officier van justitie tegen hun wens in besluit geen voorgeleiding te doen bij de rechter-commissaris of wanneer een vordering tot (verlenging van de) voorlopige hechtenis door de rechter wordt afgewezen.

Politiemensen wensen dat verdachten vaker en langer in voorarrest zitten dan in de praktijk gebeurt. Vaak spelen geheel andere overwegingen dan die in het formele strafrecht hierbij een rol. Politiemensen beschouwen vragen rond voorlopige hechtenis veelal vanuit het perspectief van het slachtoffer of de buurt waarin strafbare feiten zijn gepleegd en het dient in hun ogen benut te worden voor acute normering (straf) en ter beheersing van risico's waar ze bewoners en de politie zelf aan blootgesteld zien. Daarbij behoren verdachten, potentiële daders en bewoners volgens politiemensen duidelijk te merken dat er door de autoriteiten iets aan criminaliteit en overlast wordt gedaan.

Verder is gebleken dat politiemensen strafrechtelijke beslissingen over bewijs regelmatig vanuit hun eigen (niet-juridische) vakmanschap beoordelen. Vaak gaan ze uit van een in hun ogen waarschijnlijk of plausibel scenario en van wat ze zelf 'straatkennis' noemen. Deze kennis gebruiken politiemensen dagelijks om gevaren en potentiële daders te herkennen en tevens snel te bepalen hoe met acute situaties om te gaan. Maar de empirische basis ervan is onzeker en met een sterke beeldvorming hoeft vanzelfsprekend nog geen sprake te zijn van wettig en overtuigend bewijs.

Veel politiemensen zien wel het belang van ondersteuning en hulpverlening aan verdachten die niet in staat zijn op eigen kracht hun leven weer in het gareel te krijgen, maar vinden die vaak tekortschieten. Bovendien is de heersende opvatting dat er in Nederland een zodanig mild strafklimaat heerst, dat vooral veelplegers en

1 Op het thema strafdoelen wordt in de korte samenvatting in dit artikel niet uitvoerig ingegaan.

2 Deze resultaten zijn behalve in het genoemde proefschrift ook eerder gepubliceerd, o.a. in: Kort, Fedorova & Terpstra, 2014.

doorgewinterde criminelen zich maar weinig zouden aantrekken van het strafrecht: van de opgelegde straffen zelf, noch van de dreiging daarvan.

Kortom, rechtsbescherming voor de verdachte en het belang van langeretermijnoplossingen staan bij politiemensen niet buiten kijf. De neiging bestaat het strafrecht tot een verlengstuk te maken van persoonlijke opvattingen over rechtvaardigheid in het individuele geval. Daarbij valt ook op dat het strafrecht door politiemensen nogal eens wordt beschouwd als de enige oplossing, waarbij ze vaak pleiten voor meer en langere detentie, vooral bij veelvoorkomende criminaliteit en bij (jeugdige) recidivisten en veelplegers.

3.2 *Opvattingen van officieren van justitie en rechters*

Van officieren van justitie en rechters krijgt vooral de mate waarin het strafrechtelijk systeem in staat is georganiseerde criminaliteit en complexe financiële delicten te bestrijden kritiek. Maar anders dan bij de politiemensen het geval is, lijkt de overgrote meerderheid van de magistratuur tevreden over het functioneren van het strafrechtstelsel. Echter, ook onder officieren van justitie en rechters is sprake van onvrede en ervaren onmacht. Die leidt ertoe dat ze soms met begrip spreken over kritische geluiden vanuit de politie. Opvallend is dat tussen magistraten onderling verschillen van opvatting bestaan over de vraag hoe het strafrecht zou moeten functioneren.

Officieren van justitie en rechters blijken verschillende opvattingen te hebben over hoe moet worden omgegaan met voorlopige hechtenis, bewijs en straffen. Zo staat een deel van de geïnterviewde officieren van justitie en (in mindere mate) rechters op het standpunt dat een strikte interpretatie van juridische gronden voor voorlopige hechtenis niet gewenst is onder de huidige omstandigheden. Daarbij is vaak een overweging dat vanwege de als te lang beschouwde doorlooptijd van strafprocessen delinquenten mogelijk hun straf (gedeeltelijk) ontlopen. Voorlopige hechtenis wordt daarbij of daardoor deels gezien als een (voorschot op de) straf.

De meeste geïnterviewde rechters delen de kritiek van politiemensen niet over hoe de bewijsbeoordeling in de praktijk verloopt. Hetzelfde geldt voor officieren van justitie. Zij merken in de dagelijkse praktijk zelf dat er regelmatig verschil van inzicht bestaat tussen politie en Openbaar Ministerie over de eisen die aan het bewijs in strafzaken gesteld moeten worden. Maar sommige van de geïnterviewde officieren van justitie en rechters achten de strafrechtelijke beoordeling van bewijs in een deel van de gevallen wel te streng. Er zijn kortom zowel officieren van justitie als rechters die, in lijn met de opvatting van politiemensen, vinden dat collega's soms te voorzichtig omgaan met de bewijsbeoordeling.

Een andere belangrijke uitkomst van het uitgevoerde onderzoek is dat er bij officieren van justitie en rechters verschillende opvattingen heersen over de interpretatie van het element overtuiging in het bewijsrecht. Volgens de ene opvatting moet dit niet alleen worden beschouwd als een aansporing tot kritische reflectie op de gehanteerde bewijsconstructie, maar ook als een oordeelsruimte op basis van *common sense*. Sommigen zijn daarbij van mening dat een aannemelijk scenario simpelweg vaker als overtuigend bewijs aangenomen zou moeten worden. Zonder een basis van vertrouwen in politie en Openbaar Ministerie lijkt volgens deze *crime control*-achtige opvatting het strafrecht niet voldoende te kunnen functioneren.

Ook is er de opvatting dat zeer terughoudend met de interpretatie van bewijsstukken moet worden omgegaan, die eveneens onder zowel officieren van justitie als rechters kan worden aangetroffen. Hierbij past ook de opvatting van een deel van de rechters dat hun werk een actieve rol inhoudt. Hiermee wordt bedoeld dat rechters zelf moeten nadenken over een mogelijk gat in de bewijsvoering en hier onderzoek naar moeten (laten) doen.

De mate waarin het strafrechtelijk systeem op rechtswaarborgen gericht zou moeten zijn, staat niet buiten kijf. Voor positieve gedragsbeïnvloeding geldt hetzelfde. Maar officieren van justitie en rechters in dit onderzoek lijken in meerderheid tevreden met het strafrechtelijk klimaat in Nederland, waarbij de rechters het meest tevreden zijn.

3.3 Terug naar Packer?

Het is bijna een open deur te noemen dat Packer terecht wees op een fundamenteel spanningsveld in het strafrechtstelsel, tussen de rechtsbeschermende functie van het strafproces enerzijds en de instrumentele functie ervan anderzijds. In lijn met Packers verwachting komen in de hierboven beschreven opvattingen elementen van zijn *due process*- en *crime control*-modellen naar voren. Daarbij zijn opvattingen waarin strafrecht voornamelijk wordt beschouwd als een 'schild' voor burgerlijke vrijheden van mensen die met politie en justitie te maken krijgen, inderdaad voornamelijk terug te vinden onder strafrechters en (in mindere mate) officieren van justitie. Onder politiemensen overheersen opvattingen waarin het strafrecht vooral een 'zwaard' is: een instrument voor criminaliteitsbestrijding. Tegelijkertijd: in de opvattingen van (een deel van de) rechters komt het spanningsveld tussen de instrumentele doelen en de rechtsbeschermende functie van het strafrecht veel sterker naar voren dan Packer voor mogelijk leek te houden, aangezien de rechter in zijn beide modellen zonder meer een noodzakelijke voorwaarde is voor rechtsbescherming.

Er lijkt aanleiding te zijn voor politiemensen, officieren van justitie en rechters om de dilemma's binnen de strafrechtspleging onderling, en met de advocatuur, wetenschap en burgers samen, nader te beschouwen. De publieke en politieke onvrede die door misdaad en steeds nieuwe uitingsvormen daarvan wordt opgeroepen, laat de drie onderzochte groepen professionals niet onberoerd: de *vox populi* blijkt in de ogen van een deel van hen een belangrijke bron voor opvattingen over wat het strafrechtstelsel te doen staat. Zo blijkt uit de interviews het streven om het strafrechtelijke optreden ook voor het brede publiek begrijpelijk te laten zijn. In plaats van een strikte toepassing van regels en het bieden van effectieve oplossingen op lange termijn gaat het daarbij vooral om de wens in een specifieke situatie het gedane onrecht te herstellen en te laten zien dat de autoriteiten dat serieus nemen. De aan de strafrechtspleging inherente spanning tussen instrumentaliteit en rechtsbescherming wordt in de onderzochte opvattingen telkens opnieuw zichtbaar en verdient systematische reflectie van diverse betrokkenen. In de volgende paragraaf wordt hierop uitgebreid ingegaan.

4 Dilemma's samen onder ogen zien

Om de voornaamste doelstelling van dit artikel te realiseren, het aanreiken van concrete ideeën over reflexiviteit en daarmee over opvolging van bovenstaande (samengevatte) onderzoeksresultaten, richt deze paragraaf zich op nadere uitleg over en toepassing van het begrip reflexiviteit. Daarbij wordt ook gebruikgemaakt van het begrip *normatieve professionalisering* en wordt kort ingegaan op de wijze waarop de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State terugkijkt op het Toeslagenschandaal (Raad van State, 2021). Allereerst wordt hierna ingegaan op de (actuele) noodzaak van het ontwikkelen van reflexieve praktijken om dilemma's in het veiligheidsveld samen onder ogen te zien.

4.1 *Better safe than sorry?*

De uit het uitgevoerde onderzoek gebleken negatieve opvattingen van politiemensen over het (gewenste) functioneren van het strafrecht houden risico's in voor hoe zij hun werk doen. Tevens is duidelijk geworden dat onder politiemensen, maar evenzo onder leden van de rechterlijke macht, geen sprake blijkt te zijn van een eenduidige denkwijze over de aan het strafrecht onderliggende spanningen. Hoe voor de hand liggend en menselijk dergelijke verschillen van opvatting ook zijn, zij verdienen bijzondere aandacht. In hoeverre is onvrede terecht, en in hoeverre risicovol of contraproductief? Verschillen in opvattingen, ook binnen de magistratuur, maken duidelijk dat kritische, collegiale discussies nog een bijdrage kunnen leveren aan de kwaliteit. Denk daarbij aan rechtsgelijkheid, maar bijvoorbeeld ook aan de moeizame invoering van tegenspraak binnen politie en justitie (Salet, 2015). Volgens de commissie-Posthumus had tegenspraak onderdeel moeten worden van het kwaliteitsbeleid in de gehele strafrechtssketen. Maar de initiatieven die naar aanleiding van de Schiedammer parkmoord tot kwaliteitsverbetering moesten leiden (Posthumus, 2005) zijn soms niet gerealiseerd en deels weer afgeschaft. In de praktijk ervaren officieren van justitie dat werkwijzen grotendeels hetzelfde zijn gebleven (Kort, 2020). Wat zegt dit eigenlijk en hoe moet het verder? En roepen de onderzochte opvattingen onder sommige magistraten niet ook de vraag op hoe zij zich in de toekomst zullen verhouden tot rechtsbescherming en juridische kaders, of tot wetenschappelijke kennis over effecten van straffen en meer in het algemeen tot waarden als rationaliteit, evenwichtigheid en kritische reflectie (vgl. Elias, 1982). Professionals in en rond het strafrechtelijk systeem zouden reflexieve praktijken moeten ontwikkelen om daarover het gesprek met elkaar aan te gaan.

Het kabinet-Rutte IV kondigt onder meer aanpassing van wetgeving en hogere straffen aan om conform *Een Pact voor de Rechtsstaat* de aanpak van ondermijning te verstevigen (Regeerakkoord 2021-2025). Rutte III kondigde al een 'Ondermijningswet' aan, een reeks wetsvoorstellen ('innovaties' in het strafrecht) met hetzelfde doel (Abraham et al., 2021). In dit artikel wordt niet ingegaan op deze wetsvoorstellen noch op de kritiek daarop: hier is van belang de overwegend instrumentele doelstelling en de betekenis die daaraan in de praktijk moet worden gegeven binnen het strafrechtelijk systeem. De dominante instrumentele doelstelling past volgens onder meer De Hullu (2015: 10-11) in een langer bestaand patroon: het 'veiligheidsdenken' lijkt te domineren en de staat beperkt zich minder

tot een rol van 'scheidsrechter' die het strafrecht als *ultimum remedium* in stelling brengt. Verdachten konden in de ogen van Kelk al een tijd minder op rechtsbescherming rekenen, doordat het strafprocesrecht, onder meer in de strijd tegen terrorisme sinds 2001, op tal van punten werd 'gestroomlijnd' (2013: 43).

Worden er onder invloed van de maatschappelijke druk en door (mogelijk) nieuwe wetgeving in de strijd tegen 'ondermijning' nieuwe dilemma's opgeroepen? Hoe verhouden instrumentaliteit en rechtsbescherming zich tot elkaar? Al pionierend is de aanpak van ondermijnende criminaliteit volgens Salet et al. (2019) intussen al een eigen leven gaan leiden en losgezongen van zijn wettelijke basis. Daarbij zou volgens de auteurs eerder herstel van de rechtsstatelijke basis van de ondermijningsaanpak aan de orde moeten zijn dan uitbreiding van bevoegdheden, ook omdat onduidelijk blijft wat 'ondermijning' precies is en welke omvang het heeft.

De ontwikkeling van het vakmanschap bij de politie zou ook reflexieve aandacht verdienen. Waar het werk op straat in rechtstreeks contact met de burgers moet gebeuren, lijkt de 'menselijke maat' en de aansluiting tussen systeem- en leefwereld een belangrijk punt van aandacht. Politiewerk komt volgens Terpstra et al. (2019) meer en meer in het teken te staan van schaalvergroting en centralisatie. De (onbedoeld) 'abstracte politie' die mede onder invloed van de invoering van het nationale politiebestedel ook in Nederland het gevolg is, kenmerkt zich verder door het gebruik van veel systeeminformatie en meer afstand in het contact met het publiek: onpersoonlijk en steeds meer gedecontextualiseerd.

Een actuele vraag is ook welke rol het nieuwe team Nationale Samenwerking tegen Ondermijnende Criminaliteit (NSOC) gaat vervullen, voorheen het Multidisciplinair Interventieteam (MIT) van de politie. En er zijn meer praktische vraagstukken die om reflexiviteit vragen. Een complex probleem betreft de samenwerking met vele partners in de aanpak van ondermijnende criminaliteit, die tot verlammende discussies leidt over de afbakening van taken. Zo wordt de verantwoordelijkheid nogal eens bij de ander gelegd waar het gaat om het tegengaan van ondermijnende criminaliteit (Abraham et al., 2021). Een voorbeeld is de heersende gedachte dat bestuursrechtelijk opgeworpen barrières effectiever zijn dan strafrechtelijke veroordelingen, en onderzoekers treffen de opvatting aan dat 'criminelen banger [zouden] zijn voor de fiscus dan voor een gevangenisstraf' (idem: 19). Maar bestuursrechtelijke en fiscaalrechtelijke juridische procedures zijn soms even langdurig en weerbarstig als strafrechtelijke trajecten en evenzeer afhankelijk van informatie en bewijs. Complicerend daarbij is dat de effecten van integrale aanpakken vaak moeilijk in cijfers zijn uit te drukken, onder meer omdat ze een preventief karakter kunnen hebben. Er lijkt dan een gezamenlijke kritische behandeling van denk- en werkwijzen nodig om aan de effecten van (onjuiste) beeldvorming te ontsnappen en gezamenlijk te leren, ook bijvoorbeeld, om nog een concreet voorbeeld te noemen, waar het gaat om het slechten van ervaren barrières in de informatie-uitwisseling. Ook hier kan een gerichte inspanning nodig zijn, met betrokkenheid van verschillende disciplines, om tot werkzame praktijken of op zijn minst gedeelde inzichten te komen.

Terug naar het proefschriftonderzoek dat de basis vormt voor dit artikel. Hoe groot de claim ook is die maatschappelijk op het strafrecht wordt gelegd om more-

le orde te scheppen en de samenleving veiligheid te bieden, het uitgangspunt *better safe than sorry* staat op gespannen voet met een rechtmatige en legitieme strafrechtspleging. De aan de strafrechtspleging inherente spanningsverhouding tussen instrumentele ‘oplossingen’ en rechtsbescherming vraagt dan ook voortdurend om aandacht (Kort, 2020). Er zijn steeds weer nieuwe criminaliteitsproblemen die maatschappelijke en politieke onrust rond het strafrecht veroorzaken en elke dag opnieuw zullen de strafrechtelijke instituties zich moeten verhouden tot maatschappelijke verwachtingen van de strafrechtspleging. De Jong (2012) heeft opgemerkt dat (zelfs) de filosofische discussie over legitimiteit van de strafrechtspleging zich recent heeft bewogen in de richting van meer ‘responsiviteit’. Andere auteurs wijzen op de gevaren van ‘utopisch denken’ over de instrumentele werking van het strafrecht (Otte, 2021), op praktische en normatieve problemen met maakbaarheidsdenken onder beleidsmakers, ook op het terrein van veiligheid (Van Putten, 2020). Ook kan van een problematische rol van democratisering in het strafrecht worden gesproken. Zo betoogt Van Oenen (2007) dat een overtuiging van maakbaarheid heeft plaatsgemaakt voor een streven naar veiligheid, waarbij een positieve en collectieve betrokkenheid is veranderd in een negatieve betrokkenheid waarin het vermijden van negatieve gevolgen voor het eigen leven van burgers centraal is komen te staan en repressie een prominent democratisch verlangen van burgers geworden. Professionals in de strafrechtspleging hebben zich te verhouden tot de neiging het strafrecht een prominente of zelfs ‘utopische’ (Otte, 2021) rol te geven in het willen vergroten van de ‘veiligheid’. Zij geven onder de heersende omstandigheden de rechtsstaat feitelijk gestalte. Daarbij ligt voor de hand dat naast regels ook een wisselwerking tussen regels en de eigen opvattingen van ‘*criminal justice officials*’ van invloed is op het functioneren van het strafrecht (Zedner, 2004: 120). Tegelijkertijd geeft het positieve recht niet altijd meer een doorslaggevend antwoord. Het hedendaagse rechtslandschap kent volgens Davies (2022) tegenwoordig een hybride karakter, aangezien onderlinge rechtsordes en wetten elkaar beïnvloeden zonder dat hierbij een duidelijke hiërarchie aanwezig is.

4.2 Naar meer reflexiviteit binnen het strafrechtelijk systeem

In de literatuur wordt de term reflexiviteit op verschillende manieren gebruikt. Zo zoekt Beck de uitgang voor de huidige ‘*fatalistic industrial modernity*’ (in Beck et al., 1994: 52), met het daaraan gekoppelde ecologische probleem. Reflexiviteit duidt bij hem op een soort spiegelpaleis van onbedoelde gevolgen, aangezien uit onwetendheid en met reflexen wordt gereageerd op problemen die door technologie en wetenschap zijn veroorzaakt, maar er niet door kunnen worden opgelost. De huidige, reflexieve moderniteit baant volgens Beck de weg voor een nieuwe moderniteit: onbedoeld, zonder (democratische) politieke besluiten in die richting, zonder revolutie en pijn, eerder in welvaart voor sommigen. Maar juist dit traject stort de moderne mens uiteindelijk in een type en scope problemen die de nieuwe moderniteit afdwingen, één waarin de levensvatbaarheid ervan noodzakelijkerwijs centraal komt te staan. Giddens heeft betoogd dat een post-traditionele samenleving individuen ertoe brengt hun zelfidentiteit te begrijpen als een reflexief project, tegenwoordig moet voortdurend gekozen worden ‘*how to be and how to act*’ (in Beck et al., 1994: 75) – hetgeen op een zeker vooruitgangsgeloof duidt – en tegelijkertijd

leveren de grote informatiestromen van de moderne bureaucratie ook bij Giddens onverwachte wendingen op: wanneer immers de constante informatiestroom onduidelijk of tegenstrijdig is, kunnen we aan onze oorspronkelijke doelrationele kaders ontsnappen (Ossewaarde, 2006). Bourdieu ziet een belangrijk reflexief project in de sociologische analyse van de staat en vindt tegelijkertijd reflexiviteit op de rol die de sociologie zelf speelt of kan spelen in de reproductie van het sociale en van de machtsverhoudingen daarbinnen noodzakelijk (Schinkel, 2012). Burawoy (2005) komt tot een soortgelijke ambitie voor de sociologie, die ook voor strafrechtspleging en wetenschappelijk onderzoek naar het veiligheidscomplex relevant lijkt. Veel van wat er aan sociologische kennis wordt geproduceerd, noemt hij instrumentele kennis, in het verlengde liggend van bestaande praktijken en politiek. Burawoy wil een lans breken voor het ontwikkelen van meer reflexieve kennis, die volgens hem juist vragen stelt bij bestaande praktijken en beleid, waardoor de macht kritisch kan worden geanalyseerd.

Hoe zou het werken aan reflexiviteit vormgegeven kunnen worden in het veiligheidscomplex, en specifiek binnen en tussen politie, Openbaar Ministerie en strafrechtspraak? Cunliffe en Jun geven concrete aanknopingspunten aan het openbaar bestuur en onderscheiden daarbij zelf-reflexiviteit en kritische reflexiviteit (2005: 232-233). Hierbij lijken professionals binnen onder meer politie en rechterlijke macht aansluiting te kunnen vinden. Bij de eerste vorm is de gedachte dat functionarissen zich bewust kunnen worden van de beperkingen van hun eigen kennis en tevens van die van de werkwijzen en uitgangspunten van hun organisatie, doordat ze met cliënten of burgers werken. Zelf-reflexieve functionarissen signaleren het wanneer wetten, regels en uitvoeringspraktijk groepen marginaliseren of wanneer deze niet voorzien in redelijke behoeften van burgers. Deze functionarissen zijn in staat de sociale werkelijkheid inzichtelijk te maken voor collega's, bestuur en politiek, en helpen zo institutionele tekortkomingen te repareren met behulp van nieuwe, meer collaboratieve en inclusieve representaties van de werkelijkheid. Zij zien onder ogen dat er verschillende kanten zitten aan sociale vraagstukken en dat ze regelmatig '*positions of struggle*' (Schwarz geciteerd in Cunliffe & Jun, 2005: 233) tegenkomen in hun dagelijkse, uitvoerende werk, wanneer ze dat in de bredere context plaatsen van het algemeen belang en ethisch handelen.³ Bij kritische reflexiviteit gaat het om de algemenere vraag in hoeverre de bestaande machtsverhoudingen voorkomen of juist bevorderen dat individuen en groepen gemarginaliseerd kunnen worden.

Binnen en tussen beroepsgroepen, onder meer politiemensen, officieren van justitie en rechters, kunnen verschillen in opvattingen, denk- en werkwijzen aan de orde worden gesteld. De vraag is in hoeverre hier in de praktijk al invulling aan wordt gegeven, maar van structurele dialoog lijkt geen sprake. Eerder gaat het om incidentele of min of meer toevallige activiteiten. Zo is op kleine schaal door Nederlandse politiemedewerkers gereflecteerd op de betekenis van hun werk (Nap,

- 3 Merk de overeenkomst op tussen '*positions of struggle*' en het door Kunneman gebruikte begrip 'plekken der moeite', waarop professionals volgens hem in gesprek moeten gaan op zoek naar inzicht over wat goed is in een gegeven situatie; om narratieve kennis te ontwikkelen die ethisch en moreel de weg kan wijzen in vergelijkbare gevallen (Kunneman, 2012).

2012). Daarbij is helaas nog weinig bekend over hoe dergelijke activiteiten uitwerken op de cultuur van politie en politiewerk (Hulst et al., 2016): wel een relevante vraag gezien het belang van politiecultuur.

Ook bij Nederlandse auteurs over reflexiviteit kan aansluiting worden gevonden. Het reflexieve leerproces zoals door Kunneman is uitgewerkt in het begrip 'normatieve professionalisering' is door Van de Luijngaarden (2017) en Nap (2012) toegepast op respectievelijk de rechtspleging en de opleiding van juristen, en op politiewerk. Het gaat om ontwikkeling van inzicht in vragen die een moreel karakter hebben, waar geen eenduidig of definitief antwoord op bestaat en die eigenlijk alleen in concrete situaties van een antwoord kunnen worden voorzien door 'leerzame wrijving' tussen verschillende normen en waarden. In het recht doen deze vragen zich nogal eens voor volgens Van de Luijngaarden: wanneer het geïnterpreteerd moet worden of beslissruimte geeft. Dan moeten 'normatieve wrijvingen' aangegaan worden om een passende oplossing te vinden, zij het binnen de kaders van het recht. Daarbij wordt geduid op horizontale vormen van afstemming rond 'lastige vragen', waarbij betrokkenen allemaal van belang zijn voor de beantwoording: 'Dat betekent voor het recht bijvoorbeeld dat (...) de jurist en zijn cliënt allen van evenredige betekenis zijn bij het zoeken naar oplossingen en het adresseren van de onderliggende normatieve keuzes die gemaakt dienen te worden. Door (...) leerzame wrijving tussen conflicterende inzichten en opvattingen kan nieuw inzicht ontstaan in datgene wat in een specifieke situatie juist en passend is.' (Van de Luijngaarden, 2017: 121)

Het is niet op voorhand te zeggen wat reflexieve gesprekken precies zullen opleveren. De ervaring leert dat door narratieve articulatie, door verhalen te delen, ervaringskennis gedeeld kan worden. Het gaat om het ophalen en delen van verhalen en anekdotes over goed en slecht handelen, hetgeen een zekere normatieve oriëntatie kan opleveren voor nieuwe situaties volgens Van de Luijngaarden: 'moresprudentie' (2017: 127).

Merk op dat reflexieve vaardigheden wellicht niet bij iedereen, maar zeker bij een deel van de betrokken professionals aanwezig worden verondersteld. Als reflexieve medewerkers een lerend proces op gang kunnen brengen, kan daarmee een bijdrage worden geleverd aan de kwaliteit van het werk en in dit geval van de rechtsstaat. Recentelijk heeft het Toeslagenschandaal dit ook duidelijk gemaakt. Zo zijn in het verleden twijfels en misschien buikpijn bij bestuursrechters te weinig besproken die individuele kinderopvangtoeslagzaken behandelden op basis van een, naar later bleek, te strenge 'rechtspraaklijn'. De Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, die kritisch terugblikte op haar eigen rol in voluit de 'Kinderopvangtoeslagenaffaire', onderkent in haar reflectierapport daarom het belang van interne tegenspraak en gaat die stimuleren door vaardigheden te trainen en door werkwijzen aan te passen (Raad van State, 2021).

Het Toeslagenschandaal wordt overigens ook wel beschouwd als aanleiding voor een bredere discussie over de vaak problematische relatie tussen systeem- en leefwereld, ofwel zoals dat meer en meer wordt genoemd de rol van de 'menselijke maat' in onze democratische rechtsstaat (vgl. Putters, 2021). Daarbij lijkt de rechterlijke macht een eigen positie en verantwoordelijkheid te hebben; reproductie van de staatsmacht is er immers een belangrijk kenmerk van. Denk hierbij aan het

legitimeren van het handelen door de staat, waarvan onder meer in het bestuursrecht en het strafrecht sprake is. Juist daarom zou de rechterlijke macht structureel meer reflexiviteit in haar werkwijze moeten inbouwen, om uitdrukking te geven aan de onafhankelijke rol die zij ook heeft als derde staatsmacht, rechtsbescherming biedend aan de burger.⁴ Daarvoor is een breed en kritisch perspectief nodig, ook bij (rechts)wetenschappers, en inzicht in de feitelijke uitwerking van juridische beslissingen. Vervolgens zal soms ook een zinvolle en meer intensieve dialoog nodig zijn met overheid en politiek, over de wetgeving en het functioneren van staatsinstellingen.

Hierbij mag niet ontbreken het recente pleidooi van Davies (2022) om in de competenties van de 21ste-eeuwse rechter omgaan met onzekerheid centraal te stellen. Zij wil de 'kwetsbare rechter' onderwerpen aan meer transparantie en rechtbankoverstijgende intervisie, waarbij volgens haar ook professionals uit andere disciplines en onderzoekers moeten worden uitgenodigd.

4.3 Confrontatie met de buitenwereld

Reflexiviteit en ontvankelijk worden voor de buitenwereld vergen gerichte inspanningen. Cruciaal is daarbij de dialoog op gang te brengen over verschillen in opvattingen en over ervaringen met de door Habermas geproblematiseerde verschillen tussen systeem- en leefwereld (Cunliffe & Jun, 2005). Eenmaal gevormde *frames* van de werkelijkheid hebben de neiging zichzelf in stand te houden. We delen onze gedachten en beelden van de werkelijkheid met elkaar binnen sociale verbanden; dominante opvattingen en manieren van denken en werken worden daardoor beschermd, hetgeen ten koste gaat van alternatieve *frames* of perspectieven op de werkelijkheid (Goffman, 1974). Het kan dan ook verstandig zijn de status quo van tijd tot tijd tegen het licht te houden.

Confrontatie met de buitenwereld, om vervolgens (interne, vertrouwelijke) reflexieve gesprekken op gang te brengen, is denkbaar op verschillende manieren en in verschillende samenstellingen. Bedoeld worden hier niet alleen evaluaties of bestuurlijke en coördinerende activiteiten. Het gaat hier om gesprekken waar (ook) het uitvoerende niveau bij betrokken is. Waarbij de confrontatie wordt aangegaan met de effecten van de strafrechtspleging en andere interventies in de praktijk, dilemma's die eraan vast blijken te zitten en uiteindelijk met de eigen, bestaande denk- en werkwijzen. Het zijn hier niet per se klachten of fouten (vgl. Argyris, 2002), maar dilemma's uit het dagelijkse werk en verschillen van opvatting daarover, die de grondstof vormen voor dialoog en leren op het niveau van assumpties, overtuigingen en denkwijzen.

Reflexiviteit agendeert vragen als: Hoe stellen wij ons de werkelijkheid voor en is die voorstelling juist? Welke effecten heeft ons handelen en zijn we ons daarvan bewust? Wat zijn onze belangrijkste uitgangspunten? Het zijn vragen die slachtof-

4 Uiteraard speelt in de rechtspraak reflectie een grote rol, onder meer door de aanwezige beroepsmogelijkheden, maar daarmee is nog niet voorzien in een confrontatie tussen systeem- en leefwereld en een confrontatie van verschillende opvattingen, over juridische en breder liggende maatschappelijke of menselijke vragen. Het Toeslagenschandaal is hiervan inderdaad het schokkende bewijs.

fers en daders kunnen helpen beantwoorden. Maar dat geldt evenzeer voor verschillende professionele groepen. Zo worden genoemde vragen deels al systematisch door de wetenschap beantwoord. De criminologie stelt zich bijvoorbeeld de vraag welke verschillende effecten strafrechtelijke sancties hebben op recidive en houdt zich bezig met het functioneren van de strafrechtelijke instituties; rechtspsychologie en -sociologie onderzoeken welke verschijnselen in de weg kunnen staan aan waarheidsvinding en rechtvaardige uitspraken. Advocaten zijn in staat om de strafrechtspraktijk een spiegel voor te houden waar het gaat om het systematisch negeren van bepaalde belangen of feiten. Daarnaast kunnen politiemensen en diverse andere uitvoerende professionals van bijvoorbeeld gemeenten, Veiligheidshuizen, TBS-instellingen en Reclassering bijdragen aan de confrontatie tussen systeem- en leefwereld en het ter discussie stellen van bestaande denk- en werkwijzen.

4.4 Tot slot

Dialogoog met de buitenwereld is ook volgens de Raad van State (2021) van belang om knelpunten in wetgeving en uitvoering tijdig te signaleren. Daarbij is de Afdeling bestuursrechtspraak naar aanleiding van het Toeslagenschandaal onder meer van plan de samenwerking met de rechtbanken, de Nationale ombudsman en de rechtswetenschap aan te gaan of te intensiveren. In het reflectierapport wordt verder het actualiseren en intensiveren van intervisie, ook met externen zoals pers en psychologen genoemd. Het lijkt zinvol rond de strafrechtspleging eveneens reflexieve praktijken te ontwikkelen en de confrontatie met de buitenwereld aan te gaan, om voeding te geven aan praktische wijsheid bij de verantwoordelijke functionarissen, waarmee ze in staat zijn zich op te stellen als leider of regisseur, in staat om goede oplossingen te vinden in *'positions of struggle'*.

Het op basis van praktische wijsheid inventief gebruikmaken van discretionaire ruimte en juridisch, moreel en sociaal de weg wijzen wanneer gebruikelijke reacties niet passen, zouden we *street-level leadership* kunnen noemen (Vinzant & Crothers, 1996). Waar het steeds om gaat, is het vinden van oplossingen die echt deugen, in moreel en menselijk opzicht. Die oplossingen vinden is een kwestie van (juridische) kennis en vakmanschap, maar ook van 'leerzame wrijving' tussen conflicterende opvattingen. Soms moet nog een stap verder worden gegaan en komt men uit bij een confrontatie tussen systeem- en leefwereld, waarbij werk- en denkwijzen, beleid en juridische kaders worden geplaatst tegenover maatschappelijke, ethische en menselijke vragen, waarbij ook aandacht kan worden besteed aan wat zich afspeelt op emotioneel vlak – bij politiemensen en ook bij magistraten (vgl. IJzermans, 2011).

Kritisch leiderschap veronderstelt dat het perspectief van onder meer politiemensen, officieren en rechters breder is dan minimaal nodig om naar juridisch houdbare beslissingen toe te werken. Dialogoog, (interne) tegenspraak en de confrontatie met de buitenwereld zijn bij het ontwikkelen van dat perspectief van belang. In tijden waarin ook het wegnemen van vermijdbare vertraging in de opsporing en afhandeling van strafzaken nog veel kan bijdragen aan rechtvaardige en effectieve strafrechtelijke reacties zal het niet gemakkelijk zijn om daaraan te werken, maar

het is hard nodig, mede vanwege de ontstane extra druk door capaciteitsproblemen en lange doorlooptijden.

Literatuur

- Abraham, M., B.V. Dijk, D. Hofstra & T. Spapens (2021) *Aanpak georganiseerde drugscriminaliteit*. DSP-groep/Tilburg University, geraadpleegd via: <http://hdl.handle.net/20.500.12832/3074>.
- Argyris, C. (2002) Double-loop learning, teaching, and research. *Academy of management learning & education*, 1(2), 206-218.
- Beck, U., A. Giddens & S. Lash (1994) *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press.
- Burawoy, M. (2005) For public sociology. *American sociological review*, 70(1), 4-28.
- Cunliffe, A.L. & J.S. Jun (2005) The need for reflexivity in public administration. *Administration & Society*, (2), 225-242.
- Davies, L.M.J. (2022) *De kwetsbare rechter. De legitimiteit van de rechter in het hybride rechtslandschap van de 21e eeuw*. Weert: Celsus juridische uitgeverij.
- Elias, N. (1982) *Problemen van betrokkenheid en distantie*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Goffman, E. (1974) *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hullu, J. de (2015) *Materieel strafrecht: over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht*. Deventer: Wolters Kluwer.
- Hulst, M.V., J.B. Terpstra & E. Kolthoff (2016) Politiecultuur als kernbegrip en discussietema. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 15(2-3), 3-14.
- Jong, F. de (2012) Gezag, legitimiteit en de 'vervlakking' van het algemeen deel van het materiële strafrecht. In: F. de Jong & R.S.B. Kool (red.), *Relaties van gezag en verantwoordelijkheid: strafrechtelijke ontwikkelingen*. Den Haag: Boom Lemma.
- Kelk, C. & F. de Jong (bew.) (2013) *Studieboek materieel strafrecht*. Deventer: Kluwer.
- Kort, J. (2020) *Politiemensen, officieren en rechters over strafrecht. Een onderzoek naar opvattingen van drie groepen professionals over de strafrechtspleging in Nederland*. Deventer: Wolters Kluwer.
- Kort, J., M.I. Fedorova & J.B. Terpstra (2014) *Politiemensen over het strafrecht*. Apeldoorn: Politie & Wetenschap.
- Kunneman, H. (2012) *Voorbij het dikke-ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP.
- Luijtgarden, E. van (2017) *Preventive law. Aanzet tot normatieve professionalisering in de opleiding van juristen*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.
- Nap, J. (2012) *Vragen naar goed politiewerk: belangstellend ontwikkelen van de alledaagse praktijk. Een proeve van normatieve professionalisering*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Noordanus, P.G.A. (2020) *Een Pact voor de Rechtsstaat. Een sterke terugdringing van drugscriminaliteit in tien jaar*. Den Haag: Strategisch Beraad Ondermijning.
- Oenen, G. van (2007) Democratie en straf na de maakbare samenleving. *Justitiële verkenningen*, 33(8), 48-61.
- Ossewaarde, R. (2006) *Maatschappelijke organisaties. Een sociologische inleiding*. Den Haag: Boom onderwijs.
- Otte, M. (2021) Veranderende maatschappelijke functies van het strafrecht? Een kleine verwachtingengeschiedenis. *Delikt en delinkwent*, 45(7), 554-570.
- Packer, H.L. (1968) *The limits of the criminal sanction*. London: Oxford University Press.

Jelle Kort

- Packer, H.L. (1964) Two models of the criminal process. *University of Pennsylvania Law Review*, 113(1), 1-68.
- Popper, K.R. (1974) *De armoede van het historicisme* (1944). Utrecht: Spectrum.
- Posthumus, F. (2005) *Evaluatieonderzoek in de Schiedammer parkmoord: Rapportage in opdracht van het college van procureurs-generaal*. Den Haag: Openbaar Ministerie.
- Putten, R. van (2020) *De ban van beheersing: naar een reflexieve bestuurskunst*. Den Haag: Boom bestuurskunde.
- Putters, K. (2021) Nieuwe bestuurscultuur begint bij herijking van het sociaal contract. *Bestuurskunde*, (4), 78-91.
- Raad van State (2021) *Lessen uit de kinderopvangtoeslagzaken. Reflectierapport van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State*. Den Haag: RvS.
- Regeerakkoord 2021-2025 (2021) *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst*, geraadpleegd via: www.parlement.com/9291000/d/pdfs/coalitieakkoord-2021-2025.pdf.
- Roos, T.J. de (2000) *Het grote onbehagen. Emotie en onbegrip over de rol van het strafrecht*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Salet, R. (2015) *Opsporing, tegenspraak en veranderende frames. Een onderzoek naar tegenspraak in grootschalige rechercheonderzoeken*. Den Haag: Boom Lemma.
- Salet, R., J.B. Terpstra & M.A.D.W. de Jong (2019) De aanpak van 'ondermijning'. Vragen en kanttekeningen. *Nederlands Juristenblad*, 94, 1731-1737.
- Schinkel, W. (2012) De socioloog versus de staat: de grenzen van Bourdieus reflexiviteit. *Tijdschrift Sociologie*, 8(4), 435-446.
- Terpstra, J.B., N.R. Fyfe & R. Salet (2019) The Abstract Police: A conceptual exploration of unintended changes of police organisations. *The police journal*, 92(4), 339-359.
- Vinzant, J. & L. Crothers (1996) Street-Level Leadership: Rethinking the Role of Public Servants in Contemporary Governance. *American Review of Public Administration*, 26(4), 457-475.
- IJzermans, M. (2011) *De overtuigingskracht van emoties bij het rechterlijke oordeel*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Zedner, L. (2004) *Criminal Justice*. Oxford: Oxford University Press.